

AZ ELEKTRONIKUS KÖNYVTÁROS TEXTOLÓGIAI GONDJAI

Kokas Károly, kokas@bibl.u-szeged.hu

JATE Egyetemi Könyvtár

Abstract: KOKAS, Károly: Problems of textual criticism and the electronic librarian

Textual criticism is the science of adequate texts, and the main purpose of philologists is to create that most precise interpretation of the text which reflects the original intention of the author most authentically. The philologist, if possible, works with manuscripts or manuscript versions, if he or she cannot, then compares the different versions, even reconstructs them. Actually, this does not belong to the general processing work in libraries, the librarian does not edit the texts but collects them and make them accessible. Is it enough in case of electronic texts? Probably it is not because it is evident from the digital background of documents that that may be much more variable compared to that of the traditional ones. This raises several new questions. The paper aims at showing these questions beginning with the problematique of the electronic library and/or publisher to that of the autograph digital manuscripts.

...tevékenységünk lényege tehát: a hibák keresése. (Stoll Béla)

Hangzatos, de durva, sőt méltánytalan poén lenne, ha az előadás egyetlen mondattal befejeződne, vagyis azt mondanánk, hogy nincsenek, nem lehetnek textológiai gondjai a könyvtárosnak. Még az elektronikus könyvtárosnak sem. Minekutána azonban ez az előadás jószerivel csak kérdéseket tesz fel, végső soron azt sem szabad kizárnunk, hogy az alapkérdésre a válaszunk, a szakma válasza a nem lesz. Akár pozitív, akár negatív választ adunk azonban erre a kérdésre, nem tehetjük másként, minthogy szembesülünk a problémákkal és legalább számba próbájuk venni azokat. Nem érintjük viszont a szerzői jogokkal kapcsolatos kérdéseket, annak ellenére sem, hogy óhatatlanul visszahatnak a textológiai pontosságra is, hiszen egy újabb kiadás, egy friss olvasat nagy százalékban egyben a pontosabb is, s sajnos sokszor számunkra anyagi jogi okok miatt mégsem használható.

1. Egy tudományterület dióhéjban

A régi magyar irodalom egy neves kutatója igen lényeglátóan a rendőri munkához hasonlította a szöveggel foglalkozó filológus munkáját. Nem nagyon tér el ettől annak az igyekezet sem, aki a textológia ill. textológus szavak mibenlétének ered a nyomában, hiszen hamar kiderül, hogy a nagy nemzetek irodalomtudományai nem vagy nem így ismerik e fogalmat, vagy ha ismerik, nem azt értik alatta, amit vélekedésünk szerint "mindenki ért". Nem is lehet tehát ezen előadás feladata, hogy mindezt tisztázza, praktikusabb, ha megmondjuk, hogy az adott fogalmakat milyen értelemben használjuk.

A magyar filológiai közéletben általában a textológia abban az értelemben határozható meg, hogy a filológia egy olyan részterülete, amely a szövegek, elsősorban irodalmi igényű szövegek vizsgálatával foglalkozik, mégpedig abbéli igénnyel, hogy az írói szándéknak, az írói örökségnek legjobban megfelelő szöveget állítsa elő. Így a textológus munkájának végterméke valamilyen minőségi, sokszor helyreállított, a kiindulópontoknál hitelesebb szöveg, amely szövegkiadás keretében lát napvilágot. Ebben az értelemben nevezhetjük e diszciplínát kiadástudománynak is, hiszen végső célja az, hogy a filológustársadalom, az olvasóközönség kezébe a lehető legjobb kiadást tegye le. Ha a szakterminus nem is, maga a foglalatosság legalább a reneszánsz idején már szélesan vett értelemben is tudományos jelleget öltött, elsősorban az ókori klasszikus szövegek kiadása terén. De nincs okunk tagadni, hogy már az ókorban is ismert volt a fenti igény, és szakmai eszköztárat alkalmazták is részben, bár nyilvánvaló fordulatot a fejlődés csak a könyvnyomtatás elterjedésével vehetett.

Magát a szakkifejezést mint utaltunk rá sokféle értelemben használják, van pl. egy szűkebb értelmezése, amely az eredeti szándékhoz, vagy az eredeti szöveghez lehetőséghez képest leginkább közelítő olvasat előállításával beéri, míg egy másik megközelítés a kritikai kiadás felé viszi el az értelmezést, vagyis nem csupán a szöveget rekonstruálja, hanem a rekonstrukció ismételt elvégzéséhez, sőt részben az értelmezéshez szükséges kommentárokat és variánsokat is megadja.

2. Textológus és/vagy könyvtáros?

Szaktudományok hagyományos felfogása szerint "alapértelmezésben" a könyvtáros "késztermékkel" dolgozik, nincs is módja arra, hogy befolyásolja a kötetláblák között rejtőző szöveg minőségét. Talán még azt is hozzátehetnénk, még az sem ildomos igazából, hogy aszerint szelektáljon beszerzési politikájában, mit tart ő jó minőségű szövegnek, s mit nem. A könyvtár feladata ebben a klasszikus olvasatban a gyűjteményezés és a feldolgozás, a kritikai minősítés a felhasználóra marad.

Úgy tűnik azonban teljesen megváltozik a helyzet, ha a gyarapítandó gyűjteményt számítógépes elektronikus könyvtárként képzeljük el. Tapasztalataink zömmel a gyakorlatból valók, a Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK) kapcsán merültek fel, de úgy véljük érdemes számba venni azokat, mert a gyakorlati munka segítségével túl már némi elméleti útmutatóra is szert tehetünk általuk.

2.1 A dokumentumok vannak vagy lesznek?

A furcsa alcím valóságos problémára utal, ti. arra, hogy egy elektronikus könyv ill. szöveggűjtemény megelégedhete csak az ún. gyűjtési funkciókkal, vagy hagyományosnál sokkal inkább el kell mennie a kiadói munka felé? Kezdetben a MEK szerkesztői azt a felfogást vallották, hogy feladatuk az Interneten fellelhető, a gyűjtési körhöz tartozó összes dokumentum egyszerű beemelése a MEKbe. A Drótos László által készített MEKajánlás viszonylag liberális volt a szövegformátumok tekintetében, így preferálta ugyan a "tisztá" ASCII szövegeket, de támogatta az ismert szövegszerkesztő formátumokat is (pl. WinWord) és "megtűrte" a nem nagyon egzotikus, még viszonylag szélesebb körben használt fileformákat is.

Hamarosan kiderült azonban, hogyha a hálózaton való lehetőség szerinti online megjelenítésre helyezzük a hangsúlyt, s nem csupán az ilyenolyan formátumú szövegek letölthetőségét szorgalmazzuk, akkor legtöbb szöveghez a hagyományos MEKfejléc és copyright hozzátoldásán túl mégiscsak hozzá kell nyúlni. Ugyanilyen irányba mutatott az is, hogy a hagyományosan értelmezett "beszerzés" mellett egyre inkább szükségét éreztük annak, hogy dokumentumok bekerülését mi magunk is kezdeményezzük, sőt szükség szerint a digitalizálást mi magunk, ill. a MEKcsapathoz tartozó emberek (zömükben könyvtárosok) végezzük/végezzék el. Ebben a pillanatban már világosan látszott, hogy az szöveggondozás problémái nem kerülhetők meg.

2.2 A szövegminőség általában

Elvileg tisztázható, hogy egy működő vagy tervezett elektronikus könyvtár hol szabja meg az alsó, esetleg felső minőségi határait. A gyakorlatba többféle elv párhuzamos együttételére kell berendezkedni.

n egyrészt el kell dönteni, hogy a hálózaton kapott szöveg megüti-e a mércét, vannak-e valamilyen garanciák arra nézve, hogy használható minőségű?

n másrészt el kell határozni, hogy saját produktum esetében milyen színvonalat célunk meg, mi az ami erővel és energiával még bírható és nem megy a használhatóság rovására.

Valószínűleg nem kerülhető el, hogy egy azon műfajban is akár igen különféle szövegek kerüljenek egymás mellé. E tekintetben tehát gyűjteményünk igen hasonlít a hagyományos könyvtárhoz, ahol x a szerző művei a kritikai kiadástól akár a kalózkidadásig bezárólag egymás mellett sorakoznak, s a felhasználó maga dönti el, mire van szüksége. Az az elvárás is világos azonban a filológus szakma részéről, hogy egy adott elektronikus könyvtár egészen magas színvonalú szövegeket fogadjon csak be, ill. ilyen olvasatokat készítsen, bizonyos értelemben akár még a forgalomba kerülő kritikai kiadások színvonalát ill. korszerűségét is meghaladva. A megoldás talán az lehet, hogy mód van arra, hogy mindkét szempontot érvényesítsük, vagyis generálisan próbáljuk elérni saját "előállítás" esetén az átlag kommersziális szövegminőséget, de mindenképpen legyünk nyitottak a szaktudomány által kínált anyagokra, s a szövegek dokumentációjába kiemelten hívjuk fel a figyelmet a minőségi kiadásra.

2.3 A szövegminőség speciális problémái

Az Arcanum Databases Kft. és a MEK részben közös munkálkodása nyomán a közelmúltban jelent meg a 17

magyar klasszikus költő verses életművét tartalmazó "Verstár" CDROM. A szöveggondozás még úgy is nagyon sok problémát felvetett, hogy szigorúan önkorlátoztuk magunkat, hogy pillanatnyilag megelégszünk a könyvesboltokban kapható kötetek átlagos színvonalával. A felmerülő legalapvetőbb problémákból álljon itt némi ízelítő:

a) Melyik kiadást válasszuk? Ebben a kérdésben sokszor a szaktudományok is megosztottak, közismert pl. hogy Balassi Bálint különféle kiadásainak problematikája jószereivel nagyobb szakirodalmat hozott létre az elmúlt évtizedekben, mint magának a költői életműnek az elemzése. Itt például nem csupán a filológiai jobbat olvasat kérdése merül fel, hanem a versek ill. ciklusok sorrendje is más, textológiai iskolák szerint. Felmerülhetne, hogy a kritikai kiadás lehet az üdvözítő megoldás (már ahol van), de egyrészt azok is elavulhatnak (mint éppen Balassinál), másrészt a kritikai kiadások speciális tipográfiája, jegyzetelési technikája nagyon nehezen elektronizálható, ha egyszerű szöveget akarunk nyerni munkánk végén.

b) Delfinológia. Szőrényi László irodalomtörténész klasszikus példák nyomán nevezi így azt a jó vagy rossz szándékú törekvést, amikor írói-költői életművekből valamilyen "magasabb szempont" okán kisebb-nagyobb részeket kihagynak. Kevesen tudják, de a rendszerváltás előtt szinte alig volt olyan kiadás, amely nélkülözne volna az illetén cenzúrát. Sokszor aztán már minden politikai célzatot nélkülözve az újabb kiadók is ezt vették át, részben praktikus nemtörődomségből, részben tudatlanságból. Persze az "irodalmi köztudatot" ez csak néhány ponton zavarja, lévén hogy az esetek többségében nem a főművekről van szó. Sajnos nem végezhetünk ilyen jellegű kutatómunkát, így e tekintetben sem lehetünk jobbak az átlagkiadásnál. Persze itt is érvényes, ahogy máshol is, hogy a szöveg nem végleges, változtatható.

c) Könyvet vagy szöveget? Ez a kérdés persze az alapkérdésre megy vissza, ti. a könyvtárosi gondolkodáshoz az áll közelebb, ha konkrét művet viszünk be, olyat ami elvileg azonos egy nyomtatott kiadással, s így törekedni arra kell/kellene, hogy lehetőség szerint legalább önmagával legyen azonos színvonalú. A gyakorlat azonban azt hozza, hogy más kiadás alapján történik/történhet kiegészítés, javítás, amely tkp. egy új olvasatot, immár az elektronikus könyvtáros olvasatát hordozza. Ilyen eset lehet pl. a kommerciális kiadás kritikai kiadások nyomán történő korrekciója.

d) A javítás. A textológus hatalmas szövegkritikai eszköztárral rendelkezik, azt itt most felvonultatni, de a gyakorlati munkában hasznosítani sem nagyon lehet. Mégis érdemes figyelmeztetni néhány állandóan visszatérő veszélyre, milyen óriási problémahalmazzal találkozunk a szöveggel foglalkozó. Akaratlanul is fölfölmerül, hogy a szkennelési hibákon túl, magunk is változtassunk a szövegen. Régi szöveg használata: pl. Arany Jánost múlt századi kiadás alapján digitalizálva arra jutunk, hogy egy a mainál régebbi nyelvállapot szerinti olvasatot standardizálunk, vagyis egyes elemeket úgy tüntetünk fel, mintha Arany archaizálna, holott csak a kiadás régiesebb nyelvállapotú, mint a mai nyelv. E tekintetben a kritikai kiadások sem egységesek, nagyon nagy különbségek vannak abban, hogy egyegy formát mai alakra javítsanak (mert írott változatnak tartják, vagy helyesírási variánsnak) vagy a kézírathoz ragaszkodjanak. Lectio difficilior: ez a textológiai szabály arra vonatkozik, hogy hajlamosak vagyunk "értelmesebbre" ill. "érthetőbbre" javítani egy számunkra nehezebb formulát. A szabály kifordítva: mindig az az olvasat az eredetihez közel állóbb, amelyik kevésbé elfogadott textust tartalmaz. Vagyis a szövegek javulni, "értelmesedni" akarnak. Nagy a kísértés is, hogy ilyen irányba beavatkozzunk, de ez legkritikább esetben válik az olvasat előnyére. Változatok: nagyon gyakori, hogy egyegy szövegnek több variációja is van, s nincs is föltétlenül csak egy "eredeti". Ez önmagában veszélytelen. Borzasztó hiba viszont, ha különféle verziókat egymással javítunk.

e) Konverzió. A szövegek legkritikább esetben kerülnek archívumunk szokott formájába a kezünkbe, ezért még akkor is "hozzájuk nyúlunk", ha semmiféle változtatást nem akarunk eszközölni. Konvertálni kell az adott fájlt egy másik formátumra, a MEK esetében pl. egyszerű ASCII szövegre, ami azzal jár, hogy egy csomó elemnek tekinthető tipográfiai megoldásról le kell mondanunk. Ezen esetekben gondoskodnunk kell pl. a kurzív, a kövér jelöléséről, hogy bonyolultabb nehézségeket ne is említsünk. Nagyon óvatosan mondhatunk csak le bármiről is, s akár így, akár úgy, mindegyik megoldást egyértelműen jelölnünk kell.

A felsorolás könnyen kézikönyv méretűvé lenne szaporítható, de itt csak illusztrálni szerettük volna a szakmai nehézségek körét, amellyel már az első lépések megtételekor óhatatlanul találkozunk.

3. Soha nem látott dolgok: a digitális autográf kézirat példája

Eddigi példáink mind a hagyományos forrásból származó digitális szöveg problémáival foglalkoztak, de nem kerülhetjük meg a már eleve digitálisan született és a filológiai hitelesség igényével kezelendő szövegek okozta gondokat. Egy gyakorlati példával illusztrálva, a MEK gyarapodásai közül. Baka István 1995ben elhunyt szegedi költő 1988ban még Commodore 64es számítógépen letisztázta készülő válogatott kötetének kéziratát, amely aztán pontosság tekintetében, sőt a válogatás teljességét illetően is meghaladja a későbbi "Égtájak célkeresztjén" kötet szövegminőségét. Így bár a C64es floppynak nem sok köze van egy eredeti kézirathoz, mégis a szóba jöhető szempontok legtöbbje szerint a hajlékony lemez el kezd autográf (ez esetben digitális) kéziratként viselkedni. Érvényes rá az ultima manus (az "utolsó kéz" elve), valóban a költő egyedi produkciója. Ráadásul ha teljesen korrektül konvertáljuk, és automatizáltan, akkor más platformon, más formátumban az autográf tetszőleges számú kvázi autográf másolatai jönnek létre. Érdekes már az is, hogy a szerző maga hogyan oldotta meg a mikroszámítógépes editor korlátjai miatt jelentkező tipográfiai problémáit, vagy éppen az elektronikus papír kevésbé korlátoló volta miatt hogyan oldotta fel a korábban önként vállalt "analóg" kötöttségeit.

Látható, hogy az eredeti szövegek ill. az "eredeti másolatok" kezelése külön feladat, s különleges gondosságot kíván, hiszen irodalmi/művészeti érdekű információkat is hordozhat ezáltal gyűjteményünk.

4. Textológus lesz-e az elektronikus könyvtáros?

Mint talán a fenti és valljuk be esetleges példák is mutatják, elektronikus könyvtárosként nem lehetünk teljesen szenvtelenek a szövegminőség iránt, hiszen nap mint nap megkísért bennünket a beavatkozás lehetősége vagy éppen annak kihívó igénye.

A The Chronicle of the Higher Education egyik nyilatkozója szerint, az Internet nem más, mint "bizonytalan eredetű és labilis helyesírási szövegek" kavalkádja. Akár egyet értünk ezzel, akár nem, biztosan éreztünk már hasonlót, vagy hasonlónak a veszélyét. Egy biztos, a szöveghűség, a textus iránti bizalom irányába a digitális szövegarchívumoknak kell megtenni az első lépést, mégpedig egy elfogadható gyakorlat kialakításával. A két terület, a textológusé ill. az elektronikus könyvtárosé, átjárhatónak is tűnik és jelen pillanatban úgy látszik inkább az elektronikus könyvtárosok indulhatnak el a textológia felé, oly módon, hogy ha hályogkovács módján egy másik szakmába nem is avatkoznak be, de legalább aggodalmaikat magukévá teszik, osztoznak felelősségükbe. Ha ezeket a lépéseket nem sikerül időben megtenni, akkor Reviczky szavaival szólva: "elborít minket a betűfiloxéra"... immár elektronikusan is.